Pritz Pál
Vélemény Ungváry Krisztián *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944* című értekezéséről

A jelölt azon kevesek közé tartozik, akinek ismertsége túllép a történész szakma határain. Már a PhD-fokozatot számára meghozó, Budapest ostromát tárgyaló értekezéséből született első, 1998-ban publikált könyvével itthon és külföldön nagy sikert aratott. Ismertségét tovább növelte 2004-ben, amikor *A magyar honvédség a második világháborúban* című összefoglalásával jelentkezett. Ennek anyagából építkezett a Kossuth Könyvkiadó 24 kötetes *Magyarország történeté*nek a második világháborús magyar részvétellel foglalkozó, 2010-ben megjelent darabjával. Sokat foglalkozott, publikált a Kádár-rendszer erőszakszervezete témakörében is. Mindeközben egyik ismert szereplőjévé vált annak az 1989-1990-es rendszerváltás nyomán hömpölygő publikációfolyamnak, amely a Horthy-korszak antiszemitizmusát tárgyalja.

E sok siker számos összetevője között ott van Ungváry Krisztián tehetsége, szorgalma, fáradhatatlan munkakedve, jó íráskészsége, a vitákat nem csupán jól tűrő, hanem azokra riposztokkal válaszoló természete, témaválasztásainak időszerűsége, azok természete, s a magyar társadalom, történetpolitikai gondolkodás szakadékos megosztottsága.

A jelölt összteljesítménye alkalmassá teszi az MTA doktora megtisztelő címre. Ám a sok siker hatására, a rengeteg elfoglaltság okán és nyomán ugyancsak problematikus munkát nyújtott be.

Amint Trianon máig és a még beláthatatlan jövőbe nyúló következményeit nem érthetjük pontosan meg a Soa, annak előzményei és a még beláthatatlan jövőbe nyúló következményei nélkül – hasonlóképpen az értekezés fájdalmasan súlyos témája (függetlenül attól, hogy mérlege akar-e lenni avagy nem a Horthy-rendszernek) Trianon előzményei és következményei nélkül tárgyilagos alapossággal nem adható elő.

A disszerens természetesen tisztában van a szélesebb keretek bemutatása követelményével. Sok mindent ennek megfelelően ad elő. Ám egészében elbeszélése bőven kelt hiányérzetet.

Ennek egyik oka a *műgond hiánya*. Az ebbéli hiány jelei messze hosszabban sorolhatóak lennének, mint ami már Bódy Zsombor, Ignácz Károly alapos elemzéséből, a három opponensi véleményből, valamint a jelölt hamarosan hallható beismeréséből is kiviláglik.

A szerző azzal véli meghaladni a korábbi szakirodalmat, hogy leírás helyett a *miért*re teszi a hangsúlyt. Valójában számos elődje amikor leírt, akkor azt (kimondva-kimondatlan) természetesen a miértet firtatva tette. Ungváry Krisztián terjedelmes, számos vonatkozásban saját kutatásokra építkező munkája valóban érdemben gyarapítja ismereteinket. Ám – sajnos – annyira semmiképpen sem, hogy a

természettudományból kölcsönzött *dinamika* kifejezésnek megfelelve egzakt pontossággal válaszolná meg a *miért*et. Ahhoz műgondra, s számos témakör messze mélyebb, pontosabb bemutatására lett volna szükség.

Tartalmi kifogásaim mindegyike a *dinamika* bemutatásának fogyatékosságait teszi szóvá. Négy ilyen témakört veszek vázlatosan számba.

1. A hazai zsidóság belső világa

2. A korabeli magyar külpolitika

3. A magyarországi németek

4. a népi írók mozgalma

nem kellően szakszerű megjelenítését.

1. Az értekezésben *érdemben* nincs szó Jászi Oszkárról, a polgári radikálisokról. Az antiszemitizmus dinamikájához pedig nagyon hozzátartozik e téma. Mert a polgári radikálisok túlnyomó hányada zsidó származású volt. Hiába nevezték őket polgári radikálisoknak, valójában – tragédiájukra/tragédiánkra – a polgárság nemhogy nem támogatta, hanem szenvedélyesen támadta őket. És messze nem csupán keresztény, hanem a zsidó származású polgárok is.

Jászi Oszkár és Vázsonyi Vilmos éles szembenállása nem két személy, hanem két világlátás, két politikai stratégia szembenállása volt. Mai kifejezéssel élve a polgári radikálisok rendszerváltásban gondolkodtak, a mérsékelt progresszívek a rendszeren belül sürgették a változásokat.

Ebből következőleg Jászit és elvbarátait gyakran érte az antiszemitizmus vádja, nem ritkán kapták, kapják meg az „önantiszemita" minősítést. Mélyen igaztalanul. És messze nem csak a nem zsidó származásúaktól. Mert szenvedélyesen utálták (a maroknyi náluknál sokkal többen volt) zsidó társaiknak a Tisza István-i Magyarországot támogató, abban előnyöket szerző és élvező életét.

Ezért kellett volna – például – érdemben, körültekintően szólni Szabolcsi Miksáról és fiáról Szabolcsi Lajosról *is*. Ők egyébként természetesen nem egyszerre szerkesztették a nagy fontosságú, *Egyenlőség* c. lapot. Lajos 1915-ben veszi át édesapjától a lap irányítását. Szabolcsi Lajosról Miklós fia 1993-ban nyilván hitelesen írja: „eszménye, meggyőződése a régi, háború előtti Magyarország volt, politikai platformja a liberalizmus."[1] Ez köti őt össze Tisza Istvánnal. Az értekezésből megtudjuk, hogy Szabolcsi Lajost megrendíti lakásuk 1919 januárjában történt szétverése. Ám arról már nem tájékoztatja Olvasóját a szerző, hogy e randalírozás Szabolcsi és Jászi antagonizmusát *is* felvillantja. Hiszen az idézett történetet a visszaemlékező Szabolcsi Lajos az alábbi igencsak súlyos, s az értekezésből egyáltalán nem sejthető mondattal zárja: „Így folyt le az Egyenlőség elleni cionista-jászista tűntetés."[2]

Mindezeknél is súlyosabb az a tény, hogy milyen megbecsültséget élvezett apa és fia a miniszterelnöknél. Igen fontos, hogy amikor Szabolcsi Lajos kihallgatást kér Tisza

[1] Szabolcsi 1993: 11–12.
[2] Szabolcsi 1993: 262.

Istvántól, mert a katonai cenzúra törli a lapnak a zsidóság helytállásáról szóló híreit, akkor Tisza (akiről azt írja Szabolcsi Lajos, hogy „a zsidógyűlölő cikkek ügyében nem ismert tréfát, Besztercén és Kolozsvárott betiltott két zsidóellenes hetilapot") felülbírálja a cenzúrát.[3]

Ezt és sok minden, az értekezés témájába vágó, ám annak irányát korrigáló dolgokat bárki elolvashatja a *Két emberöltő* c. visszaemlékezésből, amelynek egyébként természetesen *nem* a zenetudós Szabolcsi *Bence*, hanem annak testvére, Szabolcsi *Lajos* a szerzője.

2. Erősen bírálandóak a disszerensnek a korabeli magyar külpolitikával kapcsolatos megállapításai. Közülük hármat teszek szóvá.

Az értekezés 17. lapján olvasható leírással szemben[4] a magyar külpolitika bemutatásában megkerülhetetlen kiindulópont az, hogy a magyar politikai elit – igen széles társadalmi támogatottsággal, mélyebben nézve annak, s nemkülönben érdekeinek, s berögzöttségeinek a fogságában – elfogadta, ám hosszabb távon elfogadhatatlannak tartotta azt, hogy az ország a „trianoni ketrecben" éljen. Ám Bethlen István és társai egészen az 1927. évi olasz–magyar örök barátsági szerződés megkötésig *semmiféle* „részleges revízió gondolatát" nem hangsúlyozták. Annál sokkal okosabbak voltak. Hiszen jól tudták: az ország elemi érdeke, hogy beilleszkedhessen a korabeli Európába. Messze *nem* volt ez könnyű feladat. A magyar politikai elit számára elsődlegesen *nem* a konstruált ellenségképek, hanem az országot majdnem teljesen körbe ölelő kisantant konkrét mesterkedései okozták a legtöbb fejfájást. A „győztes államok" *sugallt* egységével szemben pedig a brit politika számos esetben kimondottan jóindulatot mutatott Magyarországgal szemben.

Ellenkező esetben a frankhamisítási botrány hullámait a Bethlen-kormány bizonyosan még nehezebben fékezi meg. A magyar külpolitika *eredményes* harcot vív azért, hogy elhárítsa IV. Károly irreális visszatérési kísérletének fenyegető következményeit, nemkülönben *elért* cél lesz a Nemzetek Szövetségébe történt magyar felvétel. Azután hosszú hónapok diplomáciai erőfeszítéseit koronázza *siker*, amikor az ország úgy jut a stabilizációhoz elengedhetetlen kölcsönhöz, hogy nem kerül az ország nyakába a kisantant járma. *Befelé sem* hirdetik ekkor az integer Magyarország illúzióját. Ezt azért sem teszik, mert – a disszerens téves állításával szemben – tudják, hogy változtatni kell a korábbi nemzetiségpolitikán. Ha a jelölt elmélyed a Bethlen-kormány

[3] Szabolcsi 1993, 171-172.

[4] „Az 'ezeréves' Magyarország bukása tovább erősítette a nacionalista ideológiát. A politikai nemzet korábban annyira népszerű fogalma szétzilálódott, sokkal fontosabbá váltak az etnikai csoportokban konstruált ön- és ellenségképek. A politikai elit tapasztalhatta, hogy a győztes államok rendkívül sikerrel alkalmazzák ezt Magyarországgal szemben. Bár minden politikai erő egységes volt abban, hogy a trianoni békediktátum elfogadhatatlan, a magyar nemzetiségi politika hibáját az 1920 után hatalomra jutó politikusok legfeljebb abban látták, hogy az nem volt elég radikálisan nacionalista. Bethlen István és társai a külföld felé csak a részleges revízió gondolatát hangsúlyozták, míg belföldön a 'mindent vissza' jelmondattal jellemezhető integer Magyarország illúzióját hirdették. A magyar nacionalizmust visszaigazolta a svábok és a zsidók látszólag sikeres asszimilációja is."

nemzetiségpolitikai jogalkotásában, akkor átlátja állításának a *tarthatatlan*ságát. Ám való igaz az, hogy a helyi hatalmi erők a jelölt szavai szerint gondolkodtak: ahol tudták, gáncsolták a törvények és azok végrehajtási utasításainak való életbe történő átültetését.

Imrédy Béla miniszterelnöknek 1938 augusztusában *nem* volt Adolf Hitlernél tett látogatása.[5] A magyar államfő járt a Führernél, s a *kíséretében* volt Imrédy Béla. A disszerens *nem érti*, hogy Imrédyn Hitler miért nem kért számon antiszemita intézkedéseket. (201.) Horthy Miklós ezen nagyfontosságú látogatásának ismeretében csodálkozása bizonyosan megszűnik.

Alaptalanul veri el a port a jelölt – a „dilettáns" jelzőt használva – Teleki Pál sok szempontból igencsak megbecsülést érdemlő külpolitikáján. Az 1940. decemberi magyar–jugoszláv barátsági szerződés kapcsán az „örök" jelzőt azért kifogásolja, „mert effajta jelzőket más államközi szerződésekben nem használtak, mivel a diplomáciában ezek értelmezhetetlenek." (372.) Nos, 1927-ben a magyar–olasz barátsági szerződés megkötése során Bethlen Istvánnak és Benito Mussolininek mégis *sikerült értelmezni*e ezt a kifejezést. Az 1927-es szerződés 1. cikke kimondja, hogy a két királyság között „állandó béke és örökös barátság fog fennállni." Megengedem, a steril ideák világában valóban bírálandó örökös dolgokról beszélni. Ám aki *minimális empátiát* tanúsít az 1918-as összeomlás utáni magyar helyzet rengeteg nyavalyája, megaláztatása iránt, az nem tör pálcát a korabeli magyar külpolitika szóhasználata felett. Kiváltképpen akkor, ha azt az *elemi tény*t is mérlegeli, hogy nem a magyar diplomácia szólójáról, hanem két ország megállapodásáról van szó. Az 1940-es szerződés tehát ismétlés. Ráadásul azt is el kellett volna mondania a disszerensnek, hogy ez utóbbi szerződés tartalma az 1927-esnél jóval soványabb.

3. Nem segíti a tárgyilagos nézőpont elterjedését a jelölt a magyarországi németek helyzetének bemutatása terén. Pedig „csak" tárgyilagosan, a tényeket nem elferdítve[6] kellene bemutat a korabeli, sértett, sokkos állapotban lévő magyar nemzettudatot, annak viaskodását azzal a német nacionalizmussal, amely mögött egy olyan birodalom volt, amelyik legyőzött állapotában is birodalom maradt. Amely *már weimari alakzatában is* sokat tett azért, hogy a határain túl élő, asszimilálódott gyermekei ismét német arculattal és lelkülettel forduljanak az otthagyott hazájuk felé. És még inkább így lesz ez Hitler hatalomra jutása után. Azzal együtt is, hogy a náci Németország – külpolitikai érdekből – nagyjából 1938-ig igazi arcát eltakarja, türelmetlenkedő szervezeteit türelemre inti.

A magyar kormány – mint esett már szó róla – nem a jelölt szavai szerinti nemzetiségi politikát folytat. Ennek jegyében a *Nép*művelődési Egyesületnek autonómiát ad. (Az autonómia korlátozott függetlenséget jelent, a kisebb egységnek a nagyobb egység érdekébe kell belesimulnia.) Abban a helyzetben, amelyet a legpontosabban *ördögi kör*nek nevez a tárgyba vágó szakirodalom java, nem volt jó megoldás. Nem volt

[5] Majd szeptemberben jár külügyminisztere társaságában nála.

[6] Állításával szemben (261/117.) a Népművelődési Egyesület rendelkezett autonómiával, vezetőit maga választotta. Mellesleg az egyesület nevét is elírja a szerző.

kitörési lehetőség. Mindenkinek választania kellett. És ennek a jegyében a disszerens által mérsékeltnek nevezett Bleyer Jakab Jacob Bleyerré változik.

Ő már a húszas években, messze nem eredeti szándéka, hanem a sértett, sokkos állapotban lévő magyar nemzettudat helyi képviselői vele szemben is tanúsított magatartása miatt megvadítva rendszeresen árulkodik az ősei által választott hazájára, lépten-nyomon sérti a magyar nemzeti érdeket. Nevezetes, az értekezésben is említett 1933. májusi parlamenti beszédében pedig *meg is fenyegeti* a magyar államot.

Bleyer magatartását látva Bethlen valóban nem tűri, hogy ő legyen az egyesület elnöke. Elnök az a *Gratz Gusztáv* lehetett, akinek a neve ebben a hat és félszáz oldalas könyvben egy alkalommal sem íratott le. Pedig szükséges lett volna. A második ember ellenben Bleyer, s amikor a disszerens azt írja az egyesületről, hogy „asszimilációt igenlő" politikát folytatott, „kollaboráns magatartást" tanúsított (276/112.), akkor – természetesen akaratlanul – *megsérti* ennek a jobb sorsot érdemlő, küzdelmébe korán belepusztuló embernek az emlékét is.

4. Az antiszemitizmus dinamikája kiváltképpen indulatok által torzítottan jelenik meg népi írók mozgalma bemutatásában. Pedig a disszerens, *ha akar*, tud szenvtelenül is elbeszélni: a téma vitathatatlan főszereplője, Adolf Hitler ábrázolásánál nehogy megőrzi a higgadtságát, hanem – egy, messze nem lényegtelen kérdésben – a javára torzít. Ennek bemutatása előtt csupán egyetlen, ám messze nem lényegtelen személy említetlenül hagyását kifogásolom. A sok más szempontból oly kitűnő Hatvany Lajosról van szó. Aki nem keveset tett azért, hogy a népi írók antiszemitizmusa oly sok, látványosan idézhető szavakat eredményezzen.

Hatvany Lajosnak azért lett volna helye ebben az elbeszélésben, mert Szabó Dezsőt, a népi írók szellemi atyját kótyagosnak mondotta. Helye lett volna ebben az elbeszélésben, mert Németh Lászlóra rásütötte a *szellemi különítményes* billogot. Az efféle valótlanságok bőven szültek nem kívánatos dinamikát.

Arról a Hatvany Lajosról beszélek, aki tulajdonosa volt az *Esztendő* c. orgánumnak (is). És akire egy Török Pál nevű úr azért panaszkodik 1929-ben Szekfű Gyulának, mert a lap nem fogadta el egyik írását. „Csak természetes – írja feleletképpen Szekfű –, hogy nem fogadta el cikkedet. … (az) Esztendőhöz kár menned, mert minden, amit magadból, magadhoz híven írsz, papírkosárba vándorol. Így járnál az én könyvemről[7] írandó ismertetéssel is."

Ez esetben még azt sem mondom, hogy Hatvany álláspontja nem volt esetleg méltánylandó. „Csupán" azt mondom, hogy a disszerens által sokat emlegetett *dinamika* leírásába bizonyosan beletartozik.

Aztán bizonyosan beletartozik az is, hogy ha valamiről írunk, akkor néhány oldallal odébb ne mondjunk mást.

[7] Szekfű akkoron megjelent Bethlen Gábor című monográfiájáról lehet szó. Valóság Huszár Tibor: A *Magyar Szemle* körül. Szerkesztői, szerkesztőségi levelek, 1927–1937. Valóság, 1993. 12. sz. 78–79.

Imrédy Bélának az elavult magyar társadalmi szerkezetről szóló nézete kapcsán a disszerens azt írja, Imrédy nem ismerhette Erdei Ferenc kettős társadalmi struktúráról szóló elméletét, mert azt Erdei – úgymond – 1945-ben állította fel. (176/7.) Azután bő száz oldallal odébb Erdei Ferenc nézeteiről szólva már megemlíti a helyes 1943-as dátumot és a szárszói konferenciát. (283.) Sőt a vonatkozó jegyzet arról is tájékoztatja az olvasót, hogy Erdei elméletét Karády Viktor „részletesebben és bővebben alátámasztva is kifejtette." (183/191.) Ám arról már nem ejt szót, hogy Erdei Ferenc nézetének jó ideje komoly bírálói is vannak.

A népi írókat bemutató passzusok nem kellően szakszerű bemutatását nem részletezem, hiszem arra korábban recenziójában Romsics Ignác kitért. „Csupán" azt mondom, hogy ezek még fülsértőbbek abban a tablóban, amelyet a disszerens a zsidókérdés 1936 és 1941 közötti kezeléséről magyar–német *összehasonlítás*ban fest.

„Az 1936-tól egyre láthatóbb politikai erjedés … szükségszerűen eredményezte a Bethlen István által a zsidókérdésben megteremtett konszenzus összeomlását. *Ezzel szemben* Németországnak 1941-ig nem is állt érdekében, hogy szövetségeseit radikálisabb zsidópolitikára biztassa. A *náci vezetők* ekkor még a kivándoroltatás koncepciójában gondolkodtak és azt akarták, hogy a befogadó országok elsősorban a német zsidókat vegyék fel. Utóbbiak viszont 1938/39-re már egyáltalán nem akartak zsidó menekülteket befogadni, erre egyes menekülők exodusa is bizonyíték. *A zsidókérdés a német politikában ekkor egyébként is csak alárendelt szerepet játszott.*" (Kiemelések – P.P.)

Mindezzel szemben Hitler több ízben nyíltan pusztulással fenyegette meg a zsidóságot. 1939. január 30-án a Birodalmi Gyűlés 885 képviselője előtt a Kroll-Operában tartott ülésén mondott két és fél órás beszédfolyamában[8] a weimari korszak, a versailles-i békerendszer szokásos ócsárlása után kezdte magát (és természetesen hallgatóságát) a "zsidó világellenség" "bűneivel" és ezzel összefüggésben az USA bevándorlást megszorító intézkedéseinek felemlegetésével heccelni – megfelelő "logikával" szembesítve azt a szegény és túlnépesedett Németország zsidóságot évszázadokon át befogadó gyakorlatával. Innen már egyenes út vezetett annak hangoztatásához, hogy a német nép nem akarja, hogy idegenek kormányozzák: Franciaországot a franciáknak, Angliát az angoloknak, Amerikát az amerikaiaknak, Németországot pedig a németeknek kell adni – hangzott a hamisan szimpatikus szlogen. Elhatározták, hogy nem engedik ennek az idegen népnek (amely megtanulta az összes vezető pozíciót magához ragadni) a befészkelését Németországba. Ezt a népet "ki fogják toloncolni". Nem lehet megérteni, hogy "az e fajhoz tartozók" miért éppen a német néptől várják el a befogadást, miközben az ezen 'pompás emberekért' rajongó államok hirtelen elhárítják a befogadásukat. "Nem lesz addig nyugalom Európában – mondja vészjóslóan – amíg a zsidó kérdést ki nem kapcsolják." A zsidóság vagy más népekhez hasonlóan szolid tevékenységet fog folytatni, vagy pedig előbb vagy utóbb "*elképzelhetetlen mértékű válságba pusztul bele*".[9]

"És egy dolgot szeretnék – folytatta – ezen a talán nem csupán számunkra, németek számára nevezetes napon mondani: életemben gyakran voltam próféta, és gyakran

[8] Max Domarus: *Hitler: Reden und Proklamationen 1932–1945.* München 1965: 1047–1067.
[9] Uo. 1056–1057.

kinevettek. A hatalomért folytatott harcom idején elsősorban a zsidó nép fogadta hahotával jövendöléseimet, hogy egyszer majd Németországban az állam és a nép vezetését átveszem, és azután – sok egyéb mellett – a zsidó kérdést is megoldom. Azt gondolom, hogy *ez a harsogó kacaj időközben Németországban a zsidóságnak már a torkába fojtódott*.

Ma *ismét jövendölök*: ha az európai és Európán kívüli fináncszsidóságnak ismét sikerülne a népeket világháborúba taszítani, akkor nem a Föld bolsevizálása, hanem *az európai zsidó faj megsemmisítése lesz az eredmény*."[10]

Két, majd három esztendővel később tartott beszédeiben Hitler abban a hiszemben – és azt állítván – ismételte meg fenyegetését, hogy azt első alkalommal 1939. szeptember elsején, a világháború kirobbantásának napján tette meg.[11] A tévedés nyilván a lélektani esettanulmányok gazdag tárházában is beleillik, mert a tények sokadszori önkényes értelmezése – ti. a "gonosz" erők vitték újból és újból őt az erőszak útjára, Lengyelország megtámadására is azért került sor, mert nem fogadták el "békefeltételeit" – előbb-utóbb azt eredményezi, hogy az illető maga is elhiszi, amit másokkal akar elhitetni.

Ám *nem csupán* a hatalmon lévő Hitler beszélt a zsidóság tervezett elpusztításáról. Hitlernek az a Dietrich Eckart nevű, a húszas évek Németországában viszonylag neves költő és műfordító volt az igazi mestere, aki az obskurusan antiszemita–nacionalista Thule-társaságnak volt a tagja, aki a világháború után még ide-oda bolyongó Hitlerre a társaság okkultizmusban is gyökerező eszmevilágát rásugározta. Ennek a termékeny együttlétnek lett az egyik eredménye az az 1924-ben megjelent Eckart-mű, amely valójában inkább Hitler műve. "*A bolsevizmus Mózestől Leninig. Beszélgetés Adolf Hitler és énköztem*" c. könyv olyannyira Hitler gondolatainak foglalata, hogy Miskolczy Ambrus meglehetősen meggyőzően ezt tartja a későbbi Führer első könyvének. Ebben a beszélgetésfüzérben – sok hajmeresztő kijelentés után – a zsidók iskoláinak és templomainak felégetését javasló Mester szavaira, ekképpen reagál a mesterét nyilvánvalóan meghaladó Tanítvány: "*Az égetés nekünk átkozottul keveset segítene. Így van ez! Ha nem lett volna egy zsinagóga sem, egy zsidó iskola sem, ha az Ószövetség sem készült volna el, a zsidó szellem akkor is jelen lenne és hatna. Kezdettől fogva itt van, és nincs zsidó, aki ne testesítené meg*."[12]

A disszerens elbeszélésével szemben ez a szellem hatotta át a nemzetiszocialista rendszert, ezért következett be a Holocaust, amely a hadvezér Hitler "békeprogramjának", háborús célkitűzéseinek szerves része volt.

Mindent összefoglalva: a nem igazán kiérlelt és ugyancsak sok részletében nehezen elfogadható értekezés benyújtásával megint előállott a nem ritka helyzet: hogyan döntsön a bíráló

A pályázó egész munkásságát mérlegelve – fenntartásaimat nem mellőzve – a munkát elfogadásra ajánlom.

---

[10] Uo. 1058.

[11] Uo. 119. sz. lábjegyzet, valamint 1663. és 1829.

[12] Miskolczy Ambrus: *Gondolatok a könyvtárról.* 1. rész: 2000, 1997. december 46–59. 2. rész: 2000, 1998. január 45–60., 49–50. (Az idézet az 50. lapról való.)

Még annak tudatában is, hogy nem ritkán idővel a kisebbik rosszból lesz a nagyobbik rossz.

Szeretném hinni, hogy ez esetben talán mégsem.

Budapest, 2015. március 8.